Гринь О.Д.
к.ю.н., доцент, доцент кафедри
цивільно-правових дисциплін ЕПФ
Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова
м. Одеса, Україна

КЛАСИФІКАЦІЯ ДЖЕРЕЛ ПРАВА: КРИТЕРІЇ ТА ПІДСТАВИ

Різноманітність критеріїв класифікації джерел права зумовлена неоднозначністю розуміння цієї категорії, історичним розвитком юридичної науки та відмінностями між національними правовими системами. Тому визначення основних підходів до систематизації джерел права потребує з'ясування особливостей формування відповідного поняття та його інтерпретації в юридичній науці.

Як зазначає Матат А. В., використання терміна «джерело права» в античних текстах ще не свідчило про існування сформованої наукової концепції. Дослідник наголошує: «У більшості видань згадуються слова Тіта Лівія, який у праці «Римська історія» назвав Закони XII таблиць «джерелами всього публічного і приватного права», оскільки вони були базою тогочасного права для давньоримських правознавців. Водночас, до XIX ст. поняття «джерело права» як сталу юридичну категорію не використовували. Тому, формування категорії «джерело права» припадає на XIX – перше десятиліття XX ст. і пов'язане із становленням ряду юридичних шкіл, які намагалися сформувати власне розуміння основних правових явищ, у тому числі й пов'язаних із джерелами права» [1].

Сучасне розуміння джерел права сформувалося внаслідок розвитку різних юридичних шкіл, кожна з яких пропонувала власне бачення походження, існування та зовнішнього вираження права. Водночас багатозначність цієї категорії зумовила виникнення різних класифікацій, які ґрунтуються на неоднакових теоретичних засадах.

Одним із таких підходів є розмежування джерел права за генетичною та гносеологічною концепціями, що підтверджує Мельничук С. М.: «Слід зазначити, що в юридичній літературі висловлюються різні погляди щодо розуміння поняття «джерело права». Його інтерпретація може базуватися на генетичній чи гносеологічній концепціях. Генетична концепція має на меті висвітлити генетичні фактори, що лежать в основі виникнення та існування правових норм. Гносеологічна концепція шукає вдосконалення підказки після визнання правової природи правил поведінки» [2]. Зміст цих концепцій свідчить про можливість дослідження джерел права як через обставини виникнення правових норм, так і

через способи пізнання та встановлення їхньої юридичної природи. Відповідно, вибір класифікаційного критерію залежить від мети дослідження та аспекту правового явища, який потребує з'ясування.

Важливим чинником формування класифікаційних підходів є також особливості правових сімей та історична зміна ролі окремих форм права. Розглядаючи розвиток романо-германської правової традиції, Гайворонський В., посилаючись на Рене Давида, зазначає: «За свідченням Рене Давида, протягом тривалого часу основним джерелом права в романо-германській правовій сім'ї була доктрина. Саме в університетах були головним чином відпрацьовані у період XIII—XIX ст.ст. основні принципи права. І лише порівняно недавно первинність доктрини було замінено первинністю закону. Це має сенс лише якщо припустити (як це робила думка, що панувала у Франції у XIX ст.), що все право виявляється у правових нормах, які виходять від публічної влади. Однак така думка суперечить всій романо-германській правовій традиції і уявляється неприйнятною» [3]. Наведене підтверджує, що значення окремих джерел права змінюється залежно від історичних умов, правових традицій і підходів до розуміння права. Тому класифікацію необхідно застосовувати з урахуванням специфіки відповідної правової системи, не розглядаючи їх як універсальні для всіх держав.

Дискусійним залишається питання про співвідношення принципів права та форм їх зовнішнього вираження. Одні науковці визнають принципи самостійними джерелами права, інші розглядають їх як особливі правові норми, що закріплюються у відповідних юридичних формах. Обґрунтовуючи останню позицію, Геєць І. В. зазначає: «принципи права доцільно розглядати як правові норми, які відрізняються найбільш загальним характером, високим рівнем абстракції. Вважаємо, що принцип права слід визначати через термін «вимога». За такого підходу принцип права сприймається як інструмент, який має активне функціональне навантаження, а не як декларативне твердження. Принципи права не слід розглядати як одну з форм зовнішнього вираження права, тобто джерела права в формальному сенсі. Будучи специфічною (основоположною, абстрактною і т.п.) нормою права, принцип права сам повинен бути виражений в певній зовнішній формі (конституції, законі, судовому рішенні, доктрині)» [4].

Отже, правова природа принципів та їх місце серед джерел права визначаються обраною науковою концепцією. Це зумовлює необхідність розмежування змісту правових норм і форм, у яких вони закріплюються, що безпосередньо пов'язано зі співвідношенням понять «джерело права» та «форма права».

У формально-юридичному значенні ці поняття часто ототожнюються, оскільки стосуються способів офіційного вираження правових норм. Однак у

широкому розумінні джерела права охоплюють також суспільні чинники, які впливають на виникнення та зміст права. Розкриваючи це розмежування, Гайворонський В. зазначає: «джерела права в багатьох випадках ототожнюються з його формами. Так, В. Шаповал зазначає, що формами існування будь-якої галузі національного права є нормативно-правові акти, які належать до формальних джерел права. Ту ж саму ідею проводять і автори підручників з теорії держави і права, які визнають юридичні джерела (форми) або соціально-спеціальні джерела офіційно-документальними форми вираження і закріплення норм права, що виходять від держави і надають їм юридичне, загальнообов'язкове значення (нормативно-правові акти, правові прецеденти, правові договори, правові звичаї, правові доктрини, релігійно-правові норми, міжнародно-правові акти). До загальносоціальних джерел права відносять економічні, соціальні, політичні, морально-культурні та інші фактори, що породжують або об'єктивно обумовлюють виникнення правових норм. Тут уже про форму не йдеться» [3]. Таким чином, формальні джерела права забезпечують офіційне закріплення правових норм, тоді як загальносоціальні джерела відображають суспільні передумови їх виникнення та формування змісту. Це розмежування дозволяє чіткіше визначити межі класифікації та уникнути ототожнення юридичних форм із чинниками, що впливають на розвиток права.

Ще одним критерієм класифікації є юридична сила джерел і їхнє значення для правозастосовної діяльності. За цим критерієм розрізняють первинні та вторинні джерела права. До первинних зазвичай належать джерела, що містять юридично обов'язкові норми та можуть бути безпосередньою підставою для прийняття рішень. Вторинні джерела виконують переважно допоміжну роль, сприяючи тлумаченню правових положень та обґрунтуванню правозастосовних рішень. Водночас конкретний склад цих категорій залежить від правової системи, оскільки юридичне значення судових рішень, правової доктрини та принципів права в різних державах неоднакове.

Окреме значення має класифікація джерел права на матеріальні та формальні. Матеріальні джерела охоплюють соціальні, економічні, політичні, моральні й культурні чинники, що впливають на виникнення та зміст правових норм. Формальні джерела, своєю чергою, становлять визнані правом способи їх зовнішнього вираження та закріплення. Такий поділ дає змогу одночасно враховувати суспільні передумови формування права та юридичні механізми надання нормам загальнообов'язкового значення.

Отже, класифікація джерел права ґрунтується на сукупності критеріїв, кожен із яких розкриває окремий аспект цього правового явища. Основними серед них є форма зовнішнього вираження, юридична сила, роль у правозас-

тосуванні та характер зв'язку з формуванням права. Додатково джерела можуть розмежовуватися за суб'єктом правотворчості, сферою дії та галузевою належністю. Застосування цих критеріїв у взаємозв'язку дає змогу комплексно дослідити склад і функціональне призначення джерел права, не зводячи їхню систематизацію до одного підходу.

Список використаних джерел:

1. Матат А. В. Принципи права в системі джерел конституційного права України (від ідеї до самостійного джерела). *Право і громадянське суспільство*. 2017. № 1-2. С. 4-24.

2. Мельничук С. М. Джерела права: сучасні підходи до розуміння. *Європейські перспективи.* Київ : Спеціалізоване видавництво «Юнеско-соціо». 2020. № 3. С. 164-168.

3. Гайворонський В. Джерела права. *Вісник Академії правових наук України.* 2001. № 3 (26). С. 56-65.

4. Геєць І. В. Місце принципів права в системі джерел права. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 6. С. 10-12.